

Манес ШПЕРБЕР

Хурбан, або Незбагненна певність

Видавництво "Книги – XXI"

**Хурбан,
або
Незбагненна певність**

Manes Sperber

Churban

oder

Die unfafßbare Gewißheit

Essays

*Aus dem Deutschen übersetzt, mit Vorwort
und Glossar von Petro Rychlo*

Černivci
Books – XXI
2009

Манес Шпербер

Хурбан,
або

**Незбагненна
певність**

Есеї

*Передмова, переклад з н³мецької
та глосар³й Петра Рихла*

Чернівці

Книги – XXI

2009

ББК
УДК

Шпербер Манес

Хурбан, або Незбагненна певність. Есеї
/ Пер. з нім. Петра Рихла. – Чернівці: Книги
–XXI, 2009. – 268 с.

ISBN 978-966-2147-62-9

Хурбан, організоване винищення більшої частини європейського єврейства, залишається певністю, яка є незбагненною саме для того, хто – як автор цієї книги – обґрунтував її з такою детальністю. У тіні *Хурбану* Манес Шпербер намагається з пристрасстю здорового глузду й «релігії доброї пам'яті» з'ясувати, чим є сьогодні єврейство для самих євреїв і що воно являє собою для неєвреїв та ворогів єврейства. У своїх есеях він показує, як євреї навіть у час найбільшої небезпеки ніколи не переставали творчо наповнювати сенсом своє буття та його тривання – не завдяки, а всупереч милості богообраності, яка є найважчим з усіх тягарів.

ББК

Видання здійснено за фінансової підтримки
*Українсько-австрійського Центру
співробітництва з питань науки, освіти та
культури (Відень, Австрія)*

В оформленні обкладинки використано фрагмент картини Марка Шагалла «Йов у розпуці» (Париж, 1960)
© 1979 by Europa Verlag GesmbH Wien
© Петро Рихло, передмова, переклад, глосарій, 2009
© Видавництво «Книги – XXI», 2009

Зміст

Незбагненна певність Манеса Шпербера	7
---	---

Частина перша

До скінчення днів?	21
Моє єврейське буття.....	55
Хурбан, або незбагненна певність.....	79
Невеличкий меморіал	117

Частина друга

Пізня мандрівка.....	129
Ізраїльський щоденник.....	133
У глибокій тривозі... ..	165

Частина третя

Доля однієї літератури	179
Шолом Алейхем	194
Йозеф Опатошу.....	210
Гальперн Лейвік	217
Якоб Глатштейн	221
Мендель Манн	225
Ісак Бабель	229

Глосарій	241
----------------	-----

Незбагненна певність Манеса Шпербера

В історії літератури 20 століття знайдеться чимало видатних постатей, які завдяки своєму етичному ригоризмові та своїй безкомпромісній позиції вважаються незаперечними моральними авторитетами. До них, поза всяким сумнівом, належить і Манес Шпербер – письменник (переважно німецькомовний, хоча писав також французькою й англійською), культуролог, філософ і психолог, який був непримиренним борцем проти всякої тиранії і сваволі, великим гуманістом, що послідовно захищав суверенні права людської особистості. Його багата творча спадщина, що ввібрала в себе найгостріші виклики й конфлікти часу, і сьогодні зберігає для нас дивовижну актуальність. Один з найбільших ерудитів й універсальних геніїв своєї епохи, Шпербер залишив у ній немеркнучий слід, схожий до борозни першопрохідника у віковій цілині. Та обставина, що земний і духовний топос, у якому він зростав і формувався, належить нині до українських теренів, спонукає нас ще пильніше вчитуватися у його твори, ідеї й образи яких були запліднені такими близькими для нас підкарпатськими ландшафтами.

Манес Шпербер народився 12-го грудня 1905 р. у покутському містечку Заболотіві і провів на берегах Пруту десять перших років свого життя. Тодішній Заболотів був переважно єврейським містечком (т.зв. «штетль»), яких у Галичині налічувалися десятки і про які сьогодні можна хіба що прочитати в спогадах та художніх творах єврейських письменників: той

колеритний містечковий світ було повністю знищено у вирі світових воєн та інших соціально-політичних катаклізмів. Своє дитинство в Заболотіві, містичну атмосферу хасидизму, вражаючи злиденність єврейського буття М.Шпербер майстерно відтворив у книзі «Господні водоноси»(1974, укр. переклад 2000) – першому томі своєї автобіографії «Все, що минуло...», до якої входять також книги «Даремна засторога» (1975) та «Покіль не покладуть мені на очі черепки» (1977).

Під час Першої світової війни Заболотів опинився в епіцентрі кровопролитних боїв, фронт перекочувався через містечко декілька разів. Родина Шперберів змушена була рятуватися втечею від російських військ, що славилися жорстокими погромами. Так Шпербери опинилися у Відні, де Муньо, як називали його в дитинстві, закінчив гімназію, а відтак став одним з улюблених учнів засновника «індивідуальної психології» Альфреда Адлера, про якого, будучи двадцятилітнім, написав свою першу книгу «Альфред Адлер: Людина та вчення» (1926). З метою поширення поглядів свого метра в 1927 р. він переїздить до Берліна і там невдовзі вступає до Комуністичної партії Німеччини. Це призвело згодом до суттєвого охолодження їхніх стосунків.

Після приходу Гітлера до влади М.Шпербера було заарештовано й ув'язнено, і тільки втручання польського посла та австрійський паспорт врятували його від неминучої розправи. Вирвавшись із нацистських казематів, М.Шпербер через Прагу та Відень потрапляє до Югославії, де продовжує вести підпільну антифашистську діяльність. В 1934 р. керівництво Комінтерну направляє його з важливим завданням у Францію. На той час він уже вважається одним з провідних теоретиків комуністичного руху, йому доручають розробляти важливі аспекти його ідеології. В Парижі М.Шпербер працює в «Інституті по вивченню фашизму», активно публікується в різних антифашистських виданнях. Під час війни добровольцем вступає до французької армії, однак після капітуляції Франції він змушений був утекти до

Швейцарії. В 1945 р. письменник повертається до Парижа, і це місто стане відтоді його пристановищем до кінця днів.

Мабуть, найдраматичнішим моментом у житті М.Шпербера був його розрив з комунізмом, який відбувся ще в 1937 р., відразу після московських показових процесів. Вже тоді він ясно усвідомив злочинну сутність сталінізму і в своїй книзі «Аналіз тиранії» (1939) нещадно викрив як гітлерівський, так і сталінський варіанти тоталітарної деспотії. Трагічна історія комуністичного руху, який виявився жертвою не стільки зовнішніх ворогів, як радше своєї власної неспроможності подолати внутрішні суперечності, жертвою непомірних політичних амбіцій та інтриганства його аморальних вождів, стала темою його головного твору – трилогії «Як сльоза в океані» (1949-1955), що складається з романів «Спопеліла купина», «Глибше від безодні» та «Загублена бухта». Ключові слова, які дали назву всій трилогії, і які відображають гуманістичну та пацифістську позицію автора, вкладено в уста одного з найчистіших і найпоетичніших образів твору – молодого рабі Бині з польського містечка Волини, прообразом якого знову ж таки був для М.Шпербера Заболотів: «Спробуйте-но описати битву, – говорить Биня, звертаючись до свого старшого віденського друга Едуарда Рубіна, – і ви побачите, що всі подвиги разом узяті нічого не варті і що вони такі ж безплотні, як сльоза в океані». Епіграфом до цієї величної «саги Комінтерну», котра налічує понад тисячу сторінок і була з великим успіхом екранізована на Заході, могла би бути відома сентенція про те, що революція завжди пожирає своїх дітей.

Але, можливо, ще органічніше письменницький хист М.Шпербера проявився в есеїстиці. Тут він був справді неперевершеним майстром, і якої б складної проблеми він не торкався, – вона ставала зрозумілою, чітко окресленою. Це могли бути проблеми історії й філософії, психології й політики, релігії й моралі, літератури й естетики, – про все він умів говорити

просто й дохідливо, без зайвого академічного «туману». Тут йому, безперечно, пригодилися набуті ще в дитинстві навички тлумачення біблійних і талмудичних текстів з елементами діалектики, його досконале володіння багатьма мовами. Він створив глибокі, аналітичні, психологічно переконливі літературні портрети Ф. Ніцше і Ф. Достоєвського, які читаються як захоплюючі белетризовані біографії, написав численні статті й есеї про Кнута Гамсуна, Андре Мальро, Артура Кестлера, Германа Кестена, Шолом Алейхема, Ісаака Бабеля та багатьох інших своїх попередників і сучасників. Серед найважливіших зібрань його есе варто назвати книги «Ахіллесова п'ята» (1960), «До щоденної світової історії» (1967), «Хурбан, або незбагненна певність» (1979) тощо.

Манес Шпербер був незмінним учасником багатьох міжнародних зустрічей діячів культури, письменницьких конгресів, неодноразово ставав на захист того чи іншого автора, якщо він зазнавав цькування з боку засобів масової інформації або владних структур, демонструючи при цьому свій непересічний полемічний хист. Тривалий час – аж до 1980 р. – М. Шпербер займався також видавничою діяльністю. Будучи літературним директором видавничого дому «Кальман-Леві», він, посуті, формував профіль цього паризького видавництва, визначав принципи добору авторів і книг, чим також здобув собі незаперечний авторитет у французькому інтелектуальному світі.

За свою багатогранну і надзвичайно продуктивну творчість М. Шпербер був удостоєний найпрестижніших літературних нагород багатьох країн – зокрема, премії Баварської Академії мистецтв (1971), премії Георга Бюхнера Німецької Академії мови й літератури в Дармштадті (1975), Великої Австрійської державної премії з літератури (1977), премії Миру німецької книготоргівлі (1983) та ін.

Його невтомне серце перестало битися 5-го лютого 1984 р. Поховано М. Шпербера на цвинтарі Монпарнас у Парижі. За десятиліття, які минули після смерті письменника, популярність М. Шпербера

продовжує невпинно зростати. Серед його рукописів знаходять нові, ще неопубліковані твори. Так, наприклад, уже посмертно з'явилися роман «Чорна огорожа» (1986) та фрагменти повісті, драми й есею про Сократа (1988), видані вдовою письменника Женкою Шпербер.

В 1984 р. австрійським урядом було засновано державну премію імені Манеса Шпербера. Вже багато років у Відні діє Товариство Манеса Шпербера, яке ставить собі за мету пропаганду його творчості, а в університеті Хайфи (Ізраїль) утворено Меморіальний фонд Манеса Шпербера. Як зазначає відомий німецький критик Марсель Райх-Раніцкі, «Манес Шпербер належав до породи порушників спокою, яким Німеччина багато чим зобов'язана. У майбутньому вони дедалі менше порушуватимуть наш спокій, а нам дедалі більше бракуватиме їх».

Хоча творчість Манеса Шпербера має вельми широкі історико-соціальні, політичні й культурні виміри, єврейська тематика завжди займала в ній вагоме місце. Це зумовлено насамперед його походженням, традиційним єврейським вихованням, його світоглядними й моральними переконаннями. Починаючи з 1950-х років Шпербер постійно звертається до єврейської проблематики і створює низку есеїв, у яких вдається до роздумів і рефлексій над долею єврейського народу. Частково він оприлюднює їх на французькому радіо (скажімо, з 25 листопада 1965 по 17 лютого 1966 рр. на каналі «France-Culture» прозвучала серія радіопередач про їдишомовну літературу). Згодом він включив ці матеріали до книги «Хурбан, або Незбагненна певність» (1979).

Слово «Хурбан» у перекладі з єврейської означає спустошення, знищення. У вузькому значенні воно імплікує цілком конкретний історичний зміст і символізує зруйнування Першого храму вавилонським царем Навуходоносором (587 р. до н.е.) і Другого храму римським імператором Титом (70 р. н.е.). Після Другої світової війни

й пережитої єврейським народом катастрофи воно почало вживатися й у тому значенні, яке вкладається сьогодні в поняття Голокосту (грецьке слово *holokautoma* буквально перекладається як «повне спалення» й означає принесення жертви богам шляхом спалення жертвовної тварини на вогні) – тобто масового знищення європейського єврейства німецькими нацистами. Шпербер обирає для своєї книги це давнє гебрайське слово, щоб задекларувати історичну тяглість антисемітських акцій упродовж багатьох століть.

У книзі «Хурбан» Шпербер пропонує нам екскурс у єврейську історію, релігію, культуру, відтворює етапи політичної боротьби євреїв за свою громадянську рівноправність, говорить про єврейство як про комплекс релігійних і морально-психологічних уявлень і принципів, які формують єврейську національну свідомість, досліджує причини *аллофобії* (ненависть до чужинців) як історичний та суспільний феномен. Однак він розповідає про все це не відсторонено, а крізь призму свого власного життєвого досвіду, свого власного розуміння єврейської сутності, яка визначається для нього не релігійною (ритуальною) приналежністю до юдаїзму, а певною ментальною, духовною спорідненістю з історичним буттям та естетичними засадами єврейського народу (Пауль Целан називає таку диспозицію «пневматичним єврейством», оскільки воно було притаманне тим асимільованим євреям, яких ріднила зі своїм народом не релігійна віра, а почуття глибинного духовного зв'язку з його історичним буттям). Шпербер аргументує своє приналежність до єврейства не конфесійними чинниками, а інтегрованістю у вікові єврейські традиції:

Отож я є [...] невіруючим євреєм. Жоден із численних ритуалів, що визначають будні й свята віруючих, не має для мене ніякого значення. Незважаючи на це, я ніколи не відчував ані найменшого бажання заперечувати своє єврейство

чи дистанціюватися від нього. Нерелігійний, до того ж не ізраїльтянин – який же тоді з мене єврей? Це запитання допускає лише особисту відповідь, яка завжди матиме вагу лише для окремої людини, в даному випадку для мене. Для інших євреїв у моєму становищі вона не матиме сили.

Я – єврей, оскільки у своєму дитинстві я був сформований всеохопним, всепроникним єврейським вихованням. Мене вчили пізнавати, розуміти й тлумачити все крізь призму Божих заповідей; ще в дошкільному віці я читав Біблію в оригіналі [...] Мене надзвичайно наполегливо навчали вироблених біблійною етикою життєвих правил, найімперативніше з яких залишилося для мене незмінним: досягати гармонії віри й чину, теорії та практики і жити в цьому сенсі. Я не наважуюся стверджувати, що я завжди дотримувався цієї заповіді, проте я ніколи не переставав орієнтуватися на ті життєві правила, незважаючи на те, чи я вбачав у своєму житті сенс, чи потрапляв у небезпеку розтратити його без сенсу».

Йдеться, таким чином, про специфічне світовідчуття, яке формується як система духовних і моральних цінностей, основою яких є Біблія, зокрема Старий Заповіт. Невгеографічному просторі, невісторичних монументах знаходили єврею свою вітчизну, а винятково у слові. Тому Біблія і була їхньою справдешньою вітчизною, і той, хто живе за біблійними переконаннями, відчувається євреєм, навіть якщо він залишається агностиком. Це один із численних парадоксів Шпербера, який, за словами Андре Мальро, «євреєм не завірю, а за своїм спадком». І цей спадок він сприймає як виклик, як своєрідний моральний імператив, який вчить його безкомпромісності у протистоянні з ворогами єврейського народу.

Загалом євреї не є інтелігентнішими чи розумнішими від своїх сусідів; вони не є ані кращими, ані гіршими; не скупішими і, хоч нерідко й наділеними більшою готовністю допомогти,

не великодушнішими від інших; не пихатішими і не скромнішими. Але вони єдині залишилися упродовж століть вірними тим своїм учителям, себто пророкам, які з нещадною строгістю судили й часто засуджували їх. Ні, я не забуду того, як часто мої предки повинні були принизливо низько схиляти свої спини, щоб урятувати своє життя. Проте вони завжди залишалися народом з твердим зашиєм, про який говорить Біблія. І якби це не було викликом – пишатися тим, чого сам не здійснив, а лише отримав у спадок, я б пишався цим твердим зашиєм. Він може – жартوما кажучи – вважатися єдиною нагородою, яка дісталася нам за сувору милість богообранства.

Найважливішою частиною єврейського спадку була для Шпербера ідея месіанізму. В дитячі роки, під впливом свого хасидського середовища, він сприймав її як сподівання на прихід Месії. Згодом вона переросла в очікування соціальних змін, в революційні переконання. Проте навіть обравши собі важкий і сповнений небезпек шлях професійного революціонера, Шпербер до кінця не зрікся своїх месіанських ідей, і непоборна віра в чудо не раз виручала його в складних екзистенціальних ситуаціях. Його розрив з комунізмом був спричинений викривленням, ба повним спотворенням месіанських ідей злочинним сталінським режимом. Йому було непросто наважитися на цей крок, але тут знову проявилася його висока етична позиція, сформована біблійними настановами, яка завжди була центральною віссю його життя – бути на боці зневажених й упосліджених, відстоювати правду й справедливість, яких би зусиль і жертв це не коштувало.

Це також мій юдаїзм: солідарність з усіма, проти кого вчинили несправедливість. Віддавна він був моїм соціалізмом; він і залишився таким, як і часто безуспішне, але все-таки нетерпляче прагнення

побачити такий світ, в якому теорія і практика могли би примиритися й навіки поєднатися.

Я зовсім не почуваю себе зобов'язаним говорити так усьому, що роблять мої одноплемінники, радше навпаки – я маю право критикувати все гостріше від інших, все, що може бути в них несправедливим, нешляхетним, надто претензійним або опортуністичним, а значить несправжнім. Таку строгість я свого часу пізнав сам і без вагань зробив її своїм набутком. Проте відтоді траплялися роки, коли бути євреєм означало невідворотне страждання і безперервне співчуття; нам залишалася не строгість, а хіба що дрібнесенька рештка віри й воля до опору, однак здебільшого без можливості, реалізувати його.

Відтоді впродовж багатьох десятиліть для мене немає жодного дня без того, щоб я не думав про той час, позаяк мій народ був принижений і викорчуваний пануючими вбивцями в серці Європи. Не минає жодного дня, в який я міг би забути ту байдужість, з якою світ дозволяв упродовж років чинити це. І така самотність гніздиться відтоді у моїх ближніх, що при яскравому сяйві сонця настає крижаний холод, минуле заповзає у сучасність, немовби це не спогад, а невпинне, ненастанне насильство.

У своїй книзі Шпербер простежує шлях єврейського народу крізь простір і час, показує нам ті страхотливі історичні злами й катастрофи, які довелося пережити євреям упродовж тисячоліть, аналізує релігійні й політичні рухи та вчення, завдяки яким євреям вдалося зберегти себе як етнос і конфесійну спільноту. Проте й тут він не вдається до якихось однобоких, ортодоксальних чи догматичних оцінок, а намагається об'єктивно показати силу й слабкість цих історичних рухів. До них належать такі явища, як хасидизм – містичне вчення в юдаїзмі, що виникло на широкій народній основі у 18 столітті, або сіонізм – провідна політична течія єврейської думки новітнього часу, що заклала

ідеологічні підвалили єврейської державності. Обидві течії мають у єврейському світі як численних прихильників, так і релігійних та ідеологічних опонентів. Не вважаючи себе послідовником жодної з них, письменник показує їхню роль у формуванні єврейської самосвідомості, в духовній консолідації й фізичному виживанні єврейського народу. Чимало уваги він приділяє взаємостосункам євреїв з їхніми найближчими сусідами – насамперед з арабами – стосунки, які обтяжені віковою ворожнечею і все ж приречені на пошуки порозуміння. І хоча заснована в 1948 р. держава Ізраїль і не відповідала повністю уявленням письменника про спосіб позитивного розв'язання єврейського питання, він захоплюється піонерами освоєння палестинських земель і вважає таку організаційну форму людського співжиття, як кібуц чи не єдиним вдалим прикладом реалізації ідей утопічного соціалізму в світовій практиці:

Я ніколи не був антисіоністом і сьогодні залишаюся рішучим противником антисіоністів, незалежно від того, чи вони ідеологічно покликаються на Москву, чи на псевдореволюційних терористів Європи або арабського світу. Однак я аж ніяк не вважаю себе сіоністом, оскільки не вірю в те, що існування єврейської держави може розв'язати єврейське питання у діаспорі. Водночас я ціную сіоністський рух, починаючи з 1933 року, позаяк він врятував у Європі так багато людських життів від винищення у той час, коли простіше було приректи на смерть тисячі євреїв, ніж вирвати хоча б єдиного з них із рук убивць.

Проте ще й інша причина спонукає мене підтримувати створену під сіоністською егідою, справді демократичну державу: тут зміг виникнути кібуц, єдина суспільна форма, яка в цьому столітті псевдокомуністичного деспотизму поєднала ідею соціалізму з практикою спільного співжиття. Кібуц є переконливим доказом того, що можна, навіть не вірячи в Бога й посланого ним Месію, об'єднатися на

основі фундаментальних життєвих правил пророчого єврейства, в якому ніхто не стає об'єктом іншого, а завжди залишається лише соратником усіх.

Останні розділи книги присвячені єврейському письменству, і тут Манес Шпербер постає надзвичайно глибоким і вдумливим істориком літератури та літературним критиком. Його спостереження над життєвою і творчою долею єврейських письменників можна вважати взірцями блискучого есеїстичного письма про літературу як одержимість, покликання й офірність. Як і інші сфери духовного єврейського буття, література представлена тут у контексті політичних процесів новітнього часу, які майже не залишали їй шансів на існування. Будучи рішучим противником тоталітарних систем, що призвели до зникнення їдишистської літератури, письменник гнівно таврує її головних призвідців, незалежно від проголошуваних ними гасел та декларованих політичних кольорів:

Винищивши шість мільйонів євреїв Східної та Центральної Європи, Гітлер позбавив їдишистську літературу її читачів. Цю справу довершив Сталін, прирікши на смерть її творців. Цей культурний геноцид не має аналогів в історії світової літератури, не має прикладів навіть в історії єврейського мучеництва.

При читанні книги М.Шпербера «Хурбан, або Незбагненна певність», впадає у вічі відмова автора від юдеоцентричної моделі свідомості. Письменник розповідає нам про проблеми єврейства не як єврейський автор, а як європейський інтелектуал, що добре обізнаний з єврейськими проблемами й хоче зробити їх набутокм широкої читацької аудиторії. Тому книга Шпербера адресована насамперед читачам-неєвреям, які хотіли б більше довідатися про єврейський світ, його витоки, особливості

й причини тих незаперечних відмінностей, що відрізняють його від інших «національних образів світу» (Г.Гачев). В цьому відношенні книга Шпербера є неабияким джерелом духовного збагачення для кожного з нас. Залишається додати, що за неї письменник був удостоєний поважної літературної відзнаки – «Prix Européen de l'Essai Charles Veillon» («Європейська премія Шарля Вейона за есеїстику»).

Петро Рихло

Частина перша

До скінчення днів?

На ранньому етапі свого становлення кожен із нас довідується про те, що він є неповторним Я, але водночас і про те, що всі інші також є ними. Втім, потрібен певний час, поки він збагне, що кожна людина, а отже й він сам, є Я лише для себе самого, для всіх же інших він є іншим. З цього дуже часто починається перша дитяча фаза заперечення, цей відносно короткий період упертого «ні». Це так, мовби рішуче утвердження самосвідомості Я може бути забезпечене лише тоді, коли воно підсилене спротивом проти інших. Тут уперше, в заледве усвідомленому жесті, демонструє себе *аллофобія*, боязлива й водночас агресивна недовіра до чужого, яка може відігравати в житті індивіда й цілого народу неабияку роль. Однією з численних форм аллофобії є ворожість до євреїв, яка вже понад 150 років цілком неправомірно іменується антисемітизмом.

Щонайпізніше на моєму четвертому році життя мені довелося пізнати ту обставину, що наші християнські сусіди розглядають нас, євреїв, як своїх ворогів – не безнастанно, а час від часу, наприклад, щороку від страсної п'ятниці до другого пасхального дня. Наш дім

знаходився зовсім близько від української церкви. В очах її прихожан читалася недовіра, ба навіть побожна ненависть до єврейських перехожих, які – це, мабуть, навіював їм у своїх проповідях їхній панотець – були винними у смерті Спасителя. Отож християнські діти також думали, що ми, євреї, були боговбивцями чи бодай нащадками тих, хто розп'яв Ісуса Христа.

Однак у практично неминучому спілкуванні з нами вони, як і їхні батьки, здавалося, часто забували, щомивважалисяворогамиїхньогоБога, на яких лежало жахливе прокляття. Тому вони не надто дивувалися з того, що ми були такими ж людьми, як і вони самі, і що серед нас існували добрі й погані, порядні й негідні, приязні й бундючні. І все-таки вони знову й знову потрапляли під вплив своїх священників, які нагадували їм про те, якими іншими, ба навіть нелюдськими були євреї, оскільки вони поводяться так, немовби вони зовсім безгрішні. Отож усе в них було обманом і брехнею, позаяк боже прокляття спричинило й те, що вони не можуть бути чесними і що добрий єврей – таке ж небачене явище, як і суха вода чи гарячий мороз. «Він знає, щомийогоненавидимо й зневажаємо, однак вдає, начебто він ні про що не здогадується, щоб приховати свою бісівську ненависть до нас. Так що всі без винятку євреї є іншими, ніж вони нам видаються, іншими, ніж усі інші люди.»

Інший пробуджує цікавість, нерідко також не дуже чітко усвідомлювану боязнь, яка поєднується з легко породжуваною недовірою. Ніколи не знаєш, чи він раптом

не викине якесь колінце, не втне щось несподіване, небезпечне – як деякі звірі, скажімо, змії, або ж ті, хто ховається в кущах, щоб зненацька напасти на тебе. Загальновідомо, що кожен зазвичай знає, чого можна очікувати від своїх і чого слід стерегтися у таких випадках. Перед людиною, з якою ти можеш ідентифікувати себе, ніколи не відчуваєшся геть безборонним. Однак кожен чужак є потенційним ворогом. З ним треба бути насторожі, водночас приховувати цю недовіру й ніколи не забувати, що він не є «одним із нас»... Такі міркування нерідко супроводжують ставлення до євреїв, яке тисячоліттями поширювалося в атмосфері юдофобського християнства.

Аллофобія – так само, як і підозріливість чи ненависть, – годує сама себе, тобто вона сприяє виникненню того, в чому підозрює, чого боїться, що ненавидить. Як і пророцтва, які збуваються лише тому, що вони здатні задіяти те, що самі ж провістили, ненависть схиляє охоплених нею до реакцій, які начебто здатні її обґрунтувати. Відомо, як часто невинно підозрюваний підтримує підозріливість тим, що він прагне довести чи спростувати щось наполегливіше, ніж воно взагалі піддається доведенню чи спростуванню. У такий спосіб підозра часом продукує поведінку, що здатна підтвердити її, оскільки водночас із почуттям безпеки вона на якусь мить або й довше підточує почуття власної цінності підозрюваного і змушує його до миттєвого самовідчуження.

Неможливо правдиво осягнути сутність антисемітизму й спричинені ним неймовірні

труднощі бути євреєм, поки не збагнеш, що схильність до аллофобії може початися вже у дитинстві й здатна викликати побутову параною, завдяки якій у кожному чужакові тобі бачиться підступний інтриган, ворог. І справді, кожній людині притаманне почуття страху, тому вона спроможна нещадно відчужувати індивідуумів або групи, робити з них – таємно або відкрито – образ ворога – тою мірою, якою вони від неї залежні – і спонукати їх до невротичного самовідчуження.

Протененависть до євреїв є особливим ігровим видом цієї аллофобії; вона почалася задовго до перемоги християнства й продовжує існувати також там, де віра не має визначального впливу на індивідуальне чи суспільне діяння. Вона існує навіть у тих країнах, де євреї ніколи не проживали або більше не проживають. Ця аллофобія скрізь і всюди знаходить свої жертви: в безпосередній близькості, на віддалі чи в нічийній країні, скажімо, в іншому кольорі шкіри, в іншій вірі, в інших традиціях... Однак неспростовним є те, що ця аллофобія вже тисячоліття тому знайшла у єврействі свою жертву, перед якою відчують таємний страх, але здебільшого ненавидять її.

Чому? Тут існують дуже багато приводів і причин, серед яких вирішальними є три:

Перша, релігійна причина, вочевидь найпереконливіша, проте однієї її замало, щоб пояснити долю євреїв. Друга причина історична, а третя – соціально-психологічна.

Заснований месопотамцем Авраамом кочівничий рід гебреїв мав, на відміну від осілих народів, єдиного бога; він був, таким чином, *генотеїстичним*, як і багато інших кочових племен. Однак правнуки Авраама, Ісаака і Якова зважилися, після довгих мандрів і небезпек, піднести бога свого племені над усіма іншими богами як єдиного творця і проголосити його володарем світу, а всіх язичницьких богів затаврувати як брехливу вигадку засліплених ідолопоклонників. Відвагу для такого войовничого *монотеїзму*, який мусив видаватися сучасникам гідним покари, протиприроднім викликом, нащадки Авраама черпали у певності, що світовий бог пов'язав себе з їхніми предками певною клятвою, ба навіть уклав з ними вічний союз. Біля підніжжя гори Сінай вони прийняли його вчення і поклали на себе важке ярмо законів – тільки вони, позаяк, згідно з одним переказом, бог марно пропонував своє вчення іншим народам.

На шляху до обіцяної їм землі Ханаанської ізраеліти скрізь зустрічалися з ідолопоклонниками, які у заманливих святах возвеличували Баала й Іштар та багатьох інших захисних природних і локальних богів. Вони досить часто улягали спокусі, проте врешті-решт поверталися до свого єдиного, строго вимогливого й караючого бога. У вельми дражливого геополітичному

становищі, в якому знаходився цей маленький народ між двох анексіоністських імперій, його монотеїзм постійно давав ворожому оточенню приводи нав'язувати цій маленькій державі небажані союзи або ж карати її. Вчення й закон спричинювали *викличне усамітнення* єврейства, яке у своєму кредо проголошувало нікчемність, небуття язичницьких богів і зухвальство ідолопоклонства. Наслідкування язичницьких обрядів переслідувалося як блюзнірський гріх і строго каралося. Надзвичайно строгі правила життя і поведінки євреїв нерідко унеможлиблювали розділяти їм трапезу язичника і в багатьох відношеннях утруднювали всяке спілкування з ним.

Отож невідворотно постає питання, чи не ця релігійно обґрунтована, примусова відрубність викликала конфесійну ненависть до євреїв. З цього погляду видається певним те, що вона сприяла їй, проте навряд чи лише вона викликала її. Згадаймо, що в давні часи строгі відрубності, як наслідки воєн, були правилом. Переможених та їхніх нащадків нерідко розглядали як рабів, як істотнижчого рангу; в такий спосіб в одному й тому ж місті, в одній і тій же країні проводилися чіткі роздільні кордони. Уславлена свобода еллінських полісів була гарантована громадянам, але аж ніяк не рабам, стан яких навіть Аристотель вважав цілком природним.

Це правда, поганство було толерантнішим, ніж християнський чи ісламський монотеїзм. Якщо переможені й підкорялися богам переможців, то ті, зі свого боку, не цуралися синкретизму: в поклонінні локальним богам

вони єдналися, позаяк їхні перейменування не наштовхувалися на надто великі труднощі. У свою чергу євреї, які проживали в давньому Ізраїлі, були толерантними до язичників, вони лише зрідка намагалися уподібнити їхній спосіб життя до юдейського, накласти на них численні обмеження, сенс яких здебільшого залишався незбагненим для них самих.

Крім того, радикальний досвід навчив євреїв, що вони, маленький, територіально вельми не вигідно локалізований народ, можуть загинути, якщо не зберігатимуть вірність своїй спільці з Ягве. Після останньої поразки Ізраїльського царства його населення, тобто десять його колін, майже безслідно зникли в асирійській діаспорі – саме тому, що вони перестали бути вірними своєму богові, в той час як юдеї у вавилонському вигнанні зберегли свою яскраво виражену релігійну, а значить і національну ідентичність; вони, лише вони продовжують нині жити у сучасних євреях. У вавилонському вигнанні вони могли легко асимілюватися, розчинитися серед корінного етносу – це було б цілком розумним – , проте вони не вчинили цього, позаяк завжди розглядали свою поразку, тоді й значно пізніше, лише як прикрий випадок. Їх часто долали, проте вони залишилися нездоланими. Куди б вони не втікали, намагаючись урятувати своє життя, у Вавилон, Рим чи Александрію – скрізь вони зберігали свою віру в те, що вони *нездоланні*.

Звичайно, що це не унікальний випадок. У важкодоступних гірських долинах і на

відрізаних від світу островах можна часом наштовхнутися на плем'я, яке, заледве діткнуте світовими подіями, жалюгідно нидіє гейби поза історією й часом. Однак вже понад дві тисячі років євреї живуть у центрах цивілізації, де виникають ідеї, обряди й звичаї, від яких ніхто не може відгородитися. І справді, свого часу євреї зазнали впливу еллінів, римлян, арабів, починаючи з епохи еманси-пації вони брали активну участь у культурному й політичному житті свого оточення. Але якби євреї прийняли язичницьку чи, пізніше, християнську або магометанську віру, їх би більше не існувало – за винятком легендар-ного спогаду про дивовижний народ, який залишив у спадок світові Біблію і породив Месію.

Переможцями у великих війнах, які знаменують кінець однієї історичної фази й початок нової ери, є не ті нації, які виграють перші битви, а ті, котрі виходять звиятцями з останніх битв. Згідно з єврейською есхатологією, яка обіцяє, що «після скінчення усіх днів» запанує еднаючий усіх істот вічний мир – згідно з цією найоптимістичнішою концепцією історії всі тріумфи завойовників являли собою лише епізоди, минуцість яких для народу діаспори була такою ж певною, як і прихід Месії. Допоки самі євреї у найглибшому приниженні могли розглядати цю надію як основу буття, доти сила їхнього опору залишалася нездоланною. Однак інші, які вірили в те, що Месія вже з'явився, що Христос їх урятує – вони жили у постійному

страхові перед пеклом. Так, мої предки до самих кісток відчували, що спасіння настане десь у майбутньому і що слід жити так, аби бути вартим і гідним його. Серед багатьох дивних рис, які особливо відчувували євреїв від їхнього оточення й робили їх справді незбагненними, завжди виділялася ця непохитність їхньої віри в те, що теперішній стан є нічим іншим, як – щоправда, вельми довгим, – коридором у майбутнє, яке відкривається перед ними і завдяки їм – перед усім людством.

Відомо, що навіть найпристрасніший опір упродовж надто тривалого часу ламається, якщо він живиться лише ворожістю, а не великим сподіванням. У найпохмуріший етап свого двотисячолітнього вигнання євреї вірили, що *скінчення усіх днів* наближалося – вони жили йому навстріч. Не Мойсей, а пророк Ісайя вказував їм шлях. І те, що вони не зійшли з нього навіть тоді, коли могли врятувати своє життя визнанням християнства, робило їх в очах інших ще незбагненнішими, а їхнє існування ще нестерпнішим: гідним ненависті. Авжеж, та обставина, що вони, переможені, розсіяні по цілому світові, «покарані скорпіонами» й безіменно принижені, не перебігли до переможців, що вони протистояли обіцянкам блага не менше, ніж найжахливішим тортурам – усе це вважалося незбагненим, отож вони мусили бути у спілці з дияволом, гадали їхні переслідувачі.

В елліністичному Єгипті та в інших

середземноморських країнах ненависть до євреїв мала чимало причин, однак вона була лише функціональною. І тільки в християнстві вона часто ставала тотальною ненавистю, позаяк там ішлося про питання ідентичності, на яку претендували, однак і оспорювали її. Якщо євреї не переходили в християнство, якщо вони продовжували заперечувати божественну сутність Ісуса, то цим вони доводили не тільки те, що стали жертвою помилки, але й видавали цю помилку за правдиву істину, тому що вони, закляті вороги нової спілки, не хотіли визнавати християн легітимними спадкоємцями старої спілки.

II

Нестримне розширення римської імперії, яке поклато край суперництву єгиптян і месопотамців, забезпечило меншим державам відносну автономію під егідою римських намісників. Щоправда, час від часу виникали безпорядки, однак безперспективність перемоги над легіонами сприяла ситуації Pax Romana, яка примиряла народи з не надто суворим чужоземним пануванням. Проте євреї боронилися супроти неї повстаннями й бунтами, які зрештою розрослися у нерозважну війну проти Риму. Відомо, що передостання єврейська війна тривала чотири роки, і в 70-му році після народження Христа завершилася зруйнуванням Єрусалима і знищенням Храму.

Кінець безкоштовного
уривку. Щоби читати
далі, придбайте, будь
ласка, повну версію
книги.